

نگارخانه در ذخیره

نکته‌ها و یادداشت‌ها

• سید حسن فاطمی موحد

اشاره

به نظر می‌رسد، لغزش در گزارش کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی، گریزناپذیر است و کمتر کسی در گزارش کتاب‌شناسی یا نگارش تراجم احوال، از خطا و لغزش برکنار می‌ماند. کتاب ارزنده الذریعة إلى تصانیف الشيعة از این قاعده مستثنی نیست و غالب محققان و حتی نویسنده نیز بر این امر واقف بوده‌اند.

محقق توانا مرحوم حجت‌الاسلام والمسلمین سیدمحمد جزائری (۱۳۱۱-۱۳۸۴ش) در کتاب نابغة فقه و حدیث، ایرادات فراوان فهرست‌ها و تراجم را یادآور شده است، اما پراکندگی این اطلاعات در پانصد صفحه، دسترسی به آنها را دشوار کرده است. در این‌جا لغزش‌های مطرح شده درباره الذریعة را مرور می‌کنیم و امید است در فرصت آتی، ایراد بر دیگر آثار را نیز از همین کتاب عرضه بداریم.

نقل قول‌ها از این کتاب مستقیم نیست، بلکه گاه عبارات را تلخیص کردیم و گاه، به سبب اینکه درک عبارات، مستلزم اطلاع از نظرات دیگر نویسنده است، ناچار به توضیح بیش‌تر شده‌ایم. در مواردی عبارات پاورقی را با متن درآمیخته‌ایم.

امید است الذریعة با تحقیق جدید به چاپ رسد و این نوشته سودمند افتد. در خور ذکر است که معمولاً ایرادات آثار مرجع مانند الذریعة، به کتاب‌های دیگر نیز راه پیدا کرده است.

۱. مترجم الأنوار النعمانية

میر زین العابدین رضوی خوانساری (م ۱۳۰۷ ق) چهل و دو نور از الأنوار النعمانية تألیف سید نعمت الله جزائری را در سال ۱۲۹۶ ق. به فارسی ترجمه کرده و چاپ شده است. علامه تهرانی این ترجمه را به شیخ محمد تقی بن عبدالرحیم تهرانی نسبت داده^۱ با اینکه آغاز نسخه چنین است: «چنین گوید بنده مجرم عاصی محمد تقی بن محمد باقر بن محمد تقی» و تاریخ ترجمه ۱۲۹۶ ق. است؛ حال آنکه شیخ محمد تقی بن عبد الرحیم در ۱۲۴۸ ق. درگذشت. این ترجمه از آن محمد تقی بن محمد باقر هم نیست، بلکه به طور قطع، از میر زین العابدین خوانساری است؛ چنان که در نور ۳۱ نوشته است: «نسب مترجم - عفا الله عنه - بدین طریق است: میر زین العابدین بن سید حسن ...».

دستی به عمد، کلمه «مترجم» را در کتاب محو کرده و به جای آن، با مرکبی سیاه و شبیه چاپ، کلمه «کاتب» را نوشته است و توجه نداشته که نام کاتب در آخر نسخه میرزا محمد است نه زین العابدین، و ذکر نسب او در اثناء کتاب بی مورد است. (صص ۴۸-۴۹)

۲. سال درگذشت سید نعمت الله جزائری

سید نعمت الله جزائری در سال ۱۱۱۲ ق. وفات یافت، اما برخی ترجمه نویسان تاریخ درگذشت را درست ننوشتند؛ از جمله در الذریعة، (ج ۷، ص ۱۱۱) آمده: سید نعمت الله پس از ولادت نوه اش سید عبدالله در ۱۱۱۴ ق. وفات کرده، چنانکه از تحفة العالم معلوم می شود. به دنبال الذریعة، برخی وفات او را با تردید میان ۱۱۱۲ و ۱۱۱۴ ق. دانسته اند و این تردید بی جاست.^۲

گفتنی است که ولادت سید عبدالله در نسخه خطی تحفة العالم ۱۱۱۲ ق. آمده و همان درست است؛ اما در نسخه چاپی، این تاریخ به ۱۱۱۴ ق. تصحیف شده است. (ص ۳۴۲)

۳. نورالدین بن علی، نه نورالدین علی

نام سید نورالدین بن علی بن ابی الحسن عاملی، برادر پدری صاحب مدارک و برادر مادری صاحب معالم، که دارای تألیفات و اشعاری بوده در برخی مصادر، نورالدین علی است؛ مانند الذریعة، (ج ۱۶، ص ۳۵۹)، بحار، (ج ۲۶، ص ۱۶۴)، سلافة العصر، (ص ۳۰۲)، امل الآمل، (ج ۱، ص ۱۲۴)، لؤلؤة البحرين، (ص ۴۰)، خاتمة مستدرک الوسائل، (ص ۳۹۱)، الروضة النضرة، (ص ۳۸۶)، روضات الجنات، (ص ۶۰۳)، ریحانة الادب، (ج ۴، ص ۲۴۴)، الغدير، (ج ۱۱، ص ۲۹۱)، مقدمه نزهة الجلیس، چاپ نجف، (ج ۱، ص ۵۶)

کتابت شده (تألیف در ۱۰۵۲ق) در زمان نویسنده، چنین آمده است. (ص ۲۶۴)

۴. محل و موضوع غایة المرام

شیخ آقا بزرگ «محل» جلد سوم غایة المرام را در قم و موضوع آن را نکاح نوشته^۴؛ حال آنکه موضوع جلد سوم نماز است. (صص ۸۷ - ۸۸)

یادآوری: ندانستیم مراد مرحوم جزائری از اینکه: صاحب الذریعة «محل» جلد سوم را قم نوشته است، چیست؟ تألیف کتاب منظور بوده یا کتابت آن؟ با مراجعه به الذریعة معلوم شد آقابزرگ نوشته است: جلد سوم در بعضی کتابخانه‌های قم موجود است و توضیح نداده که در کدام کتابخانه تا به اشتباه آن گواهی دهیم. دیگر آنکه، آقابزرگ نگفته که موضوع جلد سوم غایة المرام، نکاح است، بلکه از موضوع جلد سوم مقصود الانام خبر داده است، هرچند موضوع این جلد نیز نماز است.^۵

۵. حدیقة سلیمانی نه الحدیقة السلیمانیة

میرمحمد صالح خاتون آبادی، حدیقة سلیمانی را به فارسی در فضائل و آداب ازدواج نوشته است. در الذریعة، (ج ۶، ص ۳۸۵) و ریحانة الادب، (ج ۱، ص ۳۶۸) نام کتاب به صورت «الحدیقة السلیمانیة» نوشته شده و منشأ این اشتباه روضات الجنات، (ص ۱۹۸) است. (ص ۳۷۲)

۶. البحور الزاخرة همان غایة المرام

سید نعمت‌الله جزائری در آغاز حاشیه بر نهج البلاغه، از اثر دیگر خود به نام البحور الزاخرة فی شرح أخبار العترة الطاهرة نام برده و این عنوان، نامی دیگر برای غایة المرام است؛ چنانکه در آخر جلد چهارم و ششم بدین موضوع تصریح کرده، اما شیخ

و الفصول المهمة، تألیف شرف‌الدین، چاپ نجف، (ص ۲۵۴).
در خلاصة الاثر، ج ۳، ص ۱۲۳ تصریح شده که نورالدین لقب و نام او علی بوده است. به نظر ما همه این نظرات، اشتباه و منشأ آن، افتادگی «ابن» میان «نورالدین» و «علی» بوده است. در مدارک معتبر، از جمله اجازه محقق سبزواری به ملامحمد شفیع و اجازه ملامحمد طاهر قمی و شیخ علی سبط شهیدثانی و سیدمیرزا جزائری به علامه مجلسی (بحار، ج ۲۶، صص ۱۵۶ و ۱۶۴ و ۱۶۵) و در اجازه سید نعمت‌الله^۲، نام او را نورالدین نوشته‌اند.
از این‌ها گذشته، خود او در کتاب الأنوار البهیة به نام و لقب خویش تصریح کرده و در نسخه‌های خطی الشواهد المکیة،

سال ۱۰۳۰ ق. خبر داده است.

۱۰. نخستین اثر محدّث قمی

حاج شیخ عباس قمی تألیفات بسیاری داشته و علامه تهرانی الدرّة الیتمه تنمیه الدرّة الثمینة (شرح نصاب الصبیان) را نخستین تألیف او دانسته است. حال آنکه نخستین اثر او الفوائد الرجیة بوده است که در سال ۱۳۱۵ ق. از روی خط او چاپ شد و پس از آن، شرح نصاب الصبیان در ۱۳۱۶ ق. به چاپ رسید. (ص ۴۷۷) یادآوری: مرحوم جزائری به الذریعة ارجاع نداده و اگر مراد او الذریعة، (ج ۱۴، ص ۱۰۵) است، باید گفت که متن عبارت چنین است: «هو اول تصانیفه». بعید نیست که مراد نویسنده این بوده که شرح نصاب الصبیان جزء نخستین تصانیف اوست، نه اینکه اولین کتاب او باشد.

۱۱. اهدا به عبدالله قطب شاه!

با تصرف در دیباچه نسخه چاپی الشواهد المکیه، تألیف سید نورالدین بن علی بن ابی الحسن عاملی، کتاب به عبدالله قطب شاه اهدا شده است. عبدالله قطب شاه از سلاطین هند بود و تألیف کتاب در مکه معظمه صورت گرفت. در الذریعة، (ج ۱۴، ص ۲۴۵) به استناد نسخه چاپی، این اهدا درست پنداشته شده است؛ حال آنکه در نسخه مصحّح در زمان نویسنده، چنین اهداء و چنان نامی مطرح نیست. (ص ۲۶۵)

۱۲. سی و دو باب، نه سی باب

کتاب تحفة الاولیاء، ترجمه‌ای است از قصص الانبیاء از آثار سید نورالدین بن سید نعمت‌الله جزائری و شامل مقدمه و ۳۲ باب و خاتمه است. بنابر الذریعة، ج ۳، (ص ۴۲۲)، کتاب مذکور مرتب بر سی باب

آقابزرگ عنوان کتاب مذکور را نام دیگر مقصود الانام دانسته است.^۶ (ص ۵۲) گفتنی است که سید نعمت‌الله دو شرح بر تهذیب الاحکام داشته است: یکی مقصود الانام در دوازده جلد و دیگری غایة المرام که مختصر همان مقصود الانام است. (صص ۷۷ و ۱۱۹)

۷. المسلسلات نه السلسلات

در الذریعة، (ج ۱۲، ص ۲۱۵) کتاب المسلسلات، مجموعه اجازات آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، در حرف سین به صورت السلسلات آمده است. (ص ۳۷۶)

۸. انیس الوحید نه انس الوحید

سید نعمت‌الله جزائری انیس الوحید را در شرح توحید صدوق نوشته و در مقدمه آن و نیز در زهرالربیع^۷ از کتاب خود به صورت «انیس الوحید» نام برده و نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

اما انس الوحید را که علامه تهرانی یا دیگران نوشته‌اند^۸ اشتباه است و مدرک آنان، نوشته صاحب ریاض العلماء در شرح حال سید نعمت‌الله است.^۹ (ص ۵۰)

۹. سال تألیف

بنا به گزارش الذریعة، (ج ۴، ص ۴۵۲) و فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، (ج ۱، ص ۴۵۱) ملامظفر بن محمد قاسم منجم، کتاب تنبیهات المنجمین را در سال ۱۰۲۴ ق. تألیف کرد، اما این مطلب نادرست است؛ زیرا در مقدمه آن آمده است: «تا آنکه در تاریخ یک‌هزار و سی و یک هجری شروع در این امر نمود.» (ص ۱۱۴)

یادآوری: هم‌چنین در باب چهارم، از وفات شیخ بهائی در

۱۶. جواز العمل، همان منبع الحیاة

کتاب جواز العمل بکتاب الفقهاء، تألیف سید نعمت‌الله جزائری همان منبع الحیاة است، ولی برخی آن را کتابی دیگر پنداشته‌اند.^{۱۲} (ص ۵۳)

۱۷. حاشیة شرح جامی همان شرح کافیه

سید نعمت‌الله جزائری، حاشیة شرح جامی بر کافیه را تا آخر میبحث اسم، در یک جلد تدوین کرده، اما برخی اشتباه گمان کرده‌اند که «حاشیة شرح جامی» و «شرح کافیه» دو تألیف مستقل هستند و آن را به صورت دو عنوان نوشته‌اند.^{۱۳} (ص ۵۶)

۱۸. سال چاپ منبع الحیاة

بنابه نوشته علامه تهرانی، منبع الحیاة تألیف سید نعمت‌الله جزائری در ۱۳۴۸ ق. چاپ شده است؛^{۱۴} حال آنکه تاریخ صحیح چاپ این کتاب، ۱۳۴۵ ق. است. (صص ۱۲۲-۱۲۳)

۱۹. سال درگذشت حویزی

شیخ یعقوب بن ابراهیم بختیاری حویزی (م ۱۱۴۷ ق) از افاضل حویزه، در فنون ادبی و حدیث و فقه و مغازی و سیر و انساب، مهارت و حافظه‌ای نیرومند داشت. او از اجله معمرین بود و در سال [هزار و صد] چهار و هفت در حویزه وفات یافت.^{۱۵} علامه تهرانی در برخی موارد، سال درگذشت او را ۱۱۴۸ یا ۱۱۵۰ ق. نوشته است.^{۱۶} (ص ۳۲۱)

۲۰. سال کتابت نه تألیف

شیخ آقابزرگ تاریخ تألیف لواحق الانوار را، بنابر نسخه آن، به خط محمد صالح بن محمد رشید در کتابخانه آستان قدس، در شعبان ۱۱۰۶ ق. نوشته است،^{۱۷} حال آنکه تاریخ تألیف این

است و علامه تهرانی نسخه‌ای از آن را نزد مرحوم شیخ محمد علی سنقری همدانی مقیم کربلا دیده‌اند. در فهرست کتابخانه آقای مرعشی، ج ۱۷، ص ۸۳ نیز آمده که مرتب بر سی باب است. (ص ۴۱۲)

۱۳. تاریخ کتابت نه تألیف

سید نعمت‌الله جزائری، کتاب ریاض الابرار را در سه جلد نگاشت و به نوشته علامه تهرانی، تاریخ فراغ از تألیف ریاض الابرار شعبان ۱۱۱۰ ق. بوده است.^{۱۸} اما این تاریخ به احتمال بسیار، مربوط به کتابت نسخه‌ای از جلد سوم است که آقابزرگ آن را دیده بوده، زیرا در نسخه آن به خط سید علی و نسخه‌های دیگری که دیده‌ایم، تاریخ تألیف موجود نیست. (ص ۶۶)

۱۴. تهذیب نه استبصار

سید نعمت‌الله جزائری در آغاز کتاب کشف الاسرار، - در شرح استبصار - نوشته است: «... قالوا: هذا تهذیب الأحكام وفصل الحلال والحرام، لم يوجد له شرحُ الى هذا الآن ولم يطمئه إنسُ قبلک ولا جان، فوجهتُ خیلی و رجلی الیه ...» صاحب الذریعة (ج ۱۸، ص ۱۷) این جمله را که مربوط به تهذیب است، درباره استبصار تصور کرده است. (صص ۱۰۰-۱۰۱)

۱۵. جد شیخ جعفر شوشتری

به نوشته علامه تهرانی: نسب شیخ جعفر شوشتری (م ۱۳۰۳ ق) به شیخ محمد نجار بن علی شوشتری می‌رسد.^{۱۱} حال آنکه نیای شیخ جعفر، شیخ علی، برادر شیخ محمد بوده است. (ص ۳۰۶ و صص ۳۸۴ - ۳۹۰)

کتاب سال ۱۱۰۴ ق. بوده و ۱۱۰۶ ق. تاریخ کتابت نسخه است. (ص ۱۰۵)

۲۱. شوشتر، نه دزفول

علامه تهرانی از صبح گلشن (ص ۳۶۲) نقل کرده است که قاضی مجدالدین بن شفیع، نزد علمای دزفول مانند سید نعمت‌الله جزائری، درس خوانده،^{۱۸} اما سید نعمت‌الله شوشتری بوده نه دزفولی. (ص ۲۹۳)

۲۲. شیخ، نه شاگرد

علامه تهرانی، عبدعلی بن جمعه عروسی حویزی را شاگرد سید نعمت‌الله پنداشته، اما او از مشایخ سید بوده و از وی به «شیخنا الاجل» تعبیر کرده است.^{۱۹} (ص ۱۹۱)

۲۳. عقود المرجان، نه العقود و المرجان

شیخ آقابزرگ نام کتاب عقود المرجان، اثر سید نعمت‌الله جزائری را العقود والمرجان نوشته،^{۲۰} اما عنوان درست همان عقود المرجان است؛ زیرا نویسنده، به این نام در نسخه‌های متعدد این تفسیر، تصریح کرده است. (صص ۷۵-۷۶)

یادآوری: نام این کتاب در الذریعة، (ج ۴، ص ۲۶۹ و ۲۹۳ و ج ۷، ص ۱۰۲ و ۱۱۱ و ج ۱۴، ص ۱۵۱) نیز به صورت «العقود و المرجان» آمده است.

۲۴. عنوان نادرست

محمد نجار بن علی شوشتری، اثری در سیره شاهان داشت که علامه تهرانی آن را ندیده بود و به اشتباه دو بار، با عناوین سیر الملوک و رسالة فی السیر والسلوک از آن یاد کرده^{۲۱} و البته دومی تکرار و نادرست است. (ص ۳۰۳)

۲۵. عنوانی نادرست بر حاشیه مغنی اللیب

سید نعمت‌الله جزائری حاشیه‌ای بر مغنی اللیب در یک جلد نوشت که کنتوری آن را الغناء نامیده^{۲۲} و علامه تهرانی هم با این نام از آن یاد کرده است،^{۲۳} ولی صحت این نام ثابت نیست و به نظر می‌رسد کاتبی، نام الغناء را بر پشت نسخه مورد مراجعه کنتوری نوشته بوده است. (ص ۵۸۵۷)

۲۶. قطع، نه احتمال

برخی ربیع الابرار را به سید نعمت‌الله جزائری نسبت داده‌اند^{۲۴}

عبدالوهاب بن داود همدانی، مشتمل بر یکصد ماده تاریخ برای وفات بزرگان و وقایع دیگر است. شیخ آقابزرگ (ج ۱، ص ۱۳۰ و ج ۱۶، ص ۲۳۶) از این کتاب با عنوان ملقطات فصوص الیواقیت یاد کرده است.

همچنین، در بیشتر موارد در الذریعة و اعیان الشیعة، (ج ۴۵، ص ۲۹۵)، وفات نویسنده به اشتباه در ۱۳۰۳ ق. آمده و صحیح ۱۳۰۵ ق. است که در الذریعة، (ج ۲۲، ص ۴۰۳) ذیل عنوان منتخب الدعة الساکبة ضبط شده است. (ص ۴۹۱)

۳۰. محل معرفی و سال چاپ

منتخب دیوان خاکی خراسانی، به کوشش ایوانف روسی، در سال ۱۳۵۲ ق به چاپ رسیده است؛ اما این نام در حرف میم الذریعة مذکور نیست و ذیل عنوان «دیوان خاکی» آمده؛ سال چاپ آن هم به اشتباه ۱۳۵۹ ق. ذکر شده است. (ج ۹، ص ۲۸۱) (ص ۴۹۳)

۳۱. نام نویسنده

کتاب الصراط المستقیم و فضائل الائمة و رساله‌ای در حرمت غنا، از آثار میرزا محمد قاسم بن محمد رضا تبریزی است.^{۲۹} علامه تهرانی، او را با میرزا ابوجعفر محمد قاسم بن محمد رضا هزارجریبی اصفهانی یکی دانسته است، حال آنکه به نظر ما دو نفرند، و این هزارجریبی صاحب التحفة الاحمدية و شرح عینیة سید اسماعیل حمیری و المزار و غیره است. (صص ۳۷۹-۳۸۰)

۳۲. افتادگی

علامه تهرانی در جایی وعده داده است که حواشی نهج البلاغه از آثار سید نعمت‌الله جزائری را ذیل عنوان شرح بنویسد^{۳۰}، ولی ذکر این کتاب، از قلم وی افتاده یا در چاپ

و علامه تهرانی «احتمال» داده است که این کتاب را با ریاض الابرار اشتباه کرده‌اند،^{۲۵} ولی این نظر باید با «قطع» داده می‌شد و نه با «احتمال». (ص ۶۳)

۲۷. شماره جلد

جلد سوم غایة المرام سید نعمت‌الله جزائری دو جزء دارد: جزء اول در صلاة است و در آغاز آن گوید: «لما وفق الله سبحانه للفراغ من الاجزاء الاربعة (الثلاثة ظ) من شرح تهذیب الحديث، أردنا الشروع فی هذا الجزء الخامس (الرابع ظ)». مقصود از «اجزاء» در این عبارت، اجزای تهذیب است که جزء پنجم آن، جلد سوم شرح است، اما برخی، جلد سوم شرح را جزء پنجم پنداشته‌اند. نسخه‌هایی از این جزء در کتابخانه علامه حاج سید محمدعلی روضاتی و دیگر کتابخانه‌ها موجود است.

کنتوری این جزء را در دست داشته و گفته شامل صلاة است تا بحث جناز، اما آن را جلد پنجم پنداشته.^{۲۶} شیخ آقابزرگ در جایی به این اشتباه پی برده و فرموده: کنتوری جلد سوم را داشته^{۲۷}، اما در جای دیگر، خود آن را جزء پنجم ضبط کرده است.^{۲۸} (صص ۸۷-۸۸)

۲۸. افتادگی

میرزا محمد قاسم بن محمد رضا هزارجریبی و پدرش از علامه مجلسی اجازه داشته‌اند، اما عبارت الذریعة، ج ۱۶، (ص ۳۴۶) در این باب چنین شده است: «كما أن والد المولى محمد رضا أيضا أجاز من المجلسی فی ۱۰۸۹ ق» افتادن ضمیر سبب خلل در معنا شده است و عبارت باید این‌گونه باشد: «كما أن والده المولى...» (ص ۳۸۰)

۲۹. محل معرفی و تاریخ درگذشت

کتاب منتخب فصوص الیواقیت، تألیف ابوالمحاسن محمد بن

سقط شده است. (ص ۶۲)

و سائل او حضور یافتیم.^{۳۶}

بنابه نوشته خود شیخ حرّ در فائده نهم از فوائد آخر امل الآمل، (ص ۳۷۰) سال سکونت او در مشهد ۱۰۷۳ ق. بوده است. بنابراین، شیخ محمد در سال هزار و شصت و اندی در شیراز او را دیده و عبارت «نیف و تسعین» تصحیف «نیف و ستین» است. (ص ۲۰۴)

۳۳. نسبت شرح تائیه دعبل به سید نعمت‌الله

علامه امینی شرح تائیه دعبل را به سید نعمت‌الله جزائری نسبت داده^{۳۱} و صاحب الذریعة هم این مطلب را از او نقل کرده است،^{۳۲} اما از نظر ما چنین نسبتی ثابت نیست. (صص ۷۱-۷۲)

۳۴. نویسنده الفوائد النعمانية

شیخ آقا بزرگ کتاب الفوائد النعمانية را از آثار سید نعمت‌الله جزائری برشمرده،^{۳۳} اما خود سید و احفادش نام این کتاب را در آثار او ننوشته‌اند و نسخه آن هم دیده نشده است. (ص ۹۷)

۳۷. ۱۱۲۷، نه ۱۱۳۷ ق

علامه تهرانی تاریخ درگذشت میرمحمد باقر خاتون‌آبادی - صاحب شرح عیون الحساب - را ۱۱۳۷ ق. نوشته^{۳۷} که تصحیف ۱۱۲۷ ق. است. (ص ۳۶۸)

۳۵. نویسنده فروق اللغات

فروق اللغات تألیف سید نورالدین بن سید نعمت‌الله جزائری است، اما صاحب روضات به اشتباه آن را «رسالة فی فروق اللغة» و جزء آثار پدر مؤلف نوشته است.^{۳۴} شیخ آقابزرگ و برخی دیگر به پیروی از وی، آن را «فروق اللغة» و از آثار سید نعمت‌الله معرفی کرده‌اند.^{۳۵} (ص ۹۵)

۳۸. ۱۱۲۵، نه ۱۱۱۶ ق

وفات میرمحمد صالح خاتون‌آبادی در ماه صفر ۱۱۲۶ ق. و مدفنش در نجف اشرف می‌باشد.^{۳۸} او کتاب آداب سینه را در ماه رمضان ۱۱۲۰ به پایان برد.^{۳۹} صاحب اجازه کبیره در حاشیه اجازه فرموده: توفی عشر الثلاثین بعد المائة والالف. بنابراین سال ۱۱۱۶ به عنوان تاریخ درگذشت او در بعضی جاهای الذریعة و نیز در دیگر کتابها اشتباه است. (ص ۳۷۱)

یادآوری: شیخ آقابزرگ، ج ۱۶، (ص ۱۸۶) کتاب را «فروق اللغات فی التمييز بین مفاد الكلمات» معرفی و از آثار سید نورالدین شمرده است.

۳۹. هدية المؤمنین، همان فقه الصلاة

هدية المؤمنین و تحفة الراغبین تألیف سید نعمت‌الله جزائری، رساله‌ای است عملیه در طهارت و نماز و نویسنده نام آن را به جهت تخفیف، الهدیه فی فقه الامامیه^{۴۰} و الهدیه فی علم الفقه^{۴۱} گفته است.

۳۶. ۱۰۶۰، نه ۱۰۹۰ ق

شیخ حرّ عاملی، پیش از اقامت در مشهد، در شیراز و اصفهان بسر می‌برد. نویسنده الذریعة، از شیخ محمد جزائری در حاشیه روح الجنان نقل کرده است: شیخ حرّ را در شیراز به سال هزار و نود و اندی = «نیف و تسعین وألف» ملاقات کردم، سپس ساکن مشهد شد و در آن جا به سال ۱۰۹۹ ق. در درس

صاحب روضات در جایی از این کتاب، نام برده و در جای دیگر، از آن به عنوان فقه الصلاة یاد کرده و این دو نام را نام‌های دو کتاب تصور کرده است^{۴۲} و به پیروی از او، علامه تهرانی نیز

هم‌چنین.^{۴۳} (صص ۱۳۱-۱۳۲)

مصاحب سید دانسته است. (صص ۵۸ - ۵۹)

۴۰. یک شرح، نه دو تا

به نوشته علامه تهرانی، از تحفة العالم چنین دانسته می‌شود که سید نعمت‌الله جزائری، دو شرح بزرگ و کوچک بر روضه کافی داشته است.^{۴۴} در حالی که بنابر تحفة العالم، سید نعمت‌الله جزائری، شرحی بر روضه و دو شرح بر صحیفه دارد. عبارت چنین است: «شرح روضه کافی، شرح صحیفه کبیر و صغیر.»^{۴۵} (ص ۱۲۶)

۴۱. شیخ حسین نه سید مجاهد؛ عربی نه فارسی

نویسنده الذریعة، (ج ۲۰، ص ۲۱۲)، مختصر مناهل را از سید مجاهد دانسته و فرموده: مختصر را شاگرد او شیخ حسین ترجمه کرده و به خط مترجم نزد سید محمد جزائری موجود است. این مطلب اشتباه است؛ زیرا مختصر مناهل از سید مجاهد نیست، بلکه تألیف شیخ حسین بن حسن بن علی است و آنچه نزد اینجانب موجود است، همان مختصر عربی است. (ص ۳۸۹)

۴۲. معرفی سید عبدالرضا در حواشی امل الآمل

به نوشته شیخ آقابزرگ تهرانی: صاحب ریاض در شرح حال سید عبدالرضا بن عبدالصمد حسینی بحرانی اوالی - معاصر سید نعمت‌الله و مصاحبش در شیراز و شوشتر - از حواشی سید نعمت‌الله بر امل الآمل نقل کرده است؛^{۴۶} حال آنکه، در حواشی سید بر امل الآمل مطلبی در مورد عبدالرضا موجود نیست. پس از چاپ و انتشار ریاض العلماء، (ج ۳، ص ۱۱۶) اشتباه آن معلوم شد؛ زیرا در آنجا از امل الآمل مطلب نقل شده، نه از حواشی سید.

سید عبدالرضا اهل اوال بحرین بوده و صاحب سلافة شرح حال او را آورده، اما به حضور او در شیراز و شوشتر اشاره‌ای نکرده است.^{۴۷} روشن نیست، آقابزرگ به چه سبب او را در این دو شهر

۴۳. ۱۱۱۲، نه ۱۱۰۸ ق

الفوائد الغرّیة و الدرر النجفیة، تألیف مولی ابوالحسن اصفهانی غروی (شریف) است و محدث بحرانی تنها جلد دوم آن را داشته و فرموده: مورخ ۱۱۱۲ ق. است.^{۴۸} سید محمد صادق بحر العلوم در پاورقی لؤلؤة البحرین گوید: من هر دو جلد را استنساخ کردم و تاریخ جلد دوم ۱۱۱۲ ق. است. به نوشته علامه تهرانی، صاحب روضات جلد دوم را به خط نویسنده در اختیار داشته و گفته تاریخ آن ۱۱۰۸ ق. است.

اختلاف در تاریخ، شاید به سبب تفاوت در درک عبارت آخر کتاب است: «الثالث الثاني من اليوم الثاني من النصف الثاني من الشهر الثاني من الثالث الثاني من السنة الثانية من بعد السنة الثانية من العشر الثاني من الألف الثاني» - که به استظهار صاحب الذریعة، مطابق است با ۱۷ جمادی الثاني ۱۱۰۴ ق. است.^{۴۹} عبارت مرمرز فوق در روضات الجنات (حاشیة صفحه ۶۳۱) آمده، ولی تفسیر به ۱۱۰۸ ق. یا غیر آن نشده است.^{۵۰} ظاهراً همان سال ۱۱۱۲ ق. را می‌رساند و روز و ماه همان گفته صاحب ذریعه است. ظاهراً «من بعد السنة الثانية» تصحیف «من بعد المائة الثانية» بوده و ترجمه آن به فارسی چنین است: از سال دوم از سده دوم از دهه دوم از هزاره دوم. (صص ۲۴۲-۲۴۳)

پی‌نوشت

۱. الذریعة، ج ۴، ص ۸۲.
۲. مصادر نهج البلاغة، سید عبدالزهراء حسینی، ج ۱، ص ۲۸۹.
۳. نابغه فقه و حدیث، ص ۲۶۴.
۴. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۹.
۵. ر.ک: نابغه فقه و حدیث، ص ۱۲۰.

۶. الذریعة، ج ۳، ص ۵۰، و ج ۱۳، ص ۱۵۸.
۷. زهر الربیع، ج ۲، ص ۲۰۸.
۸. ذریعه، ج ۲، ص ۳۶۹.
۹. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۲۵۴.
۱۰. الذریعة، ج ۱۱، ص ۳۱۶.
۱۱. الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۸۳.
۱۲. الذریعة، ج ۵، ص ۲۴۴؛ ریحانة الادب، ج ۲، ص ۲۵۴.
۱۳. الذریعة، ج ۶، ص ۵۷ و ج ۱۴، ص ۳۱؛ فوائد الرضویه؛ ص ۶۲۴؛ ریحانة الادب، ج ۲، ص ۲۵۴.
۱۴. الذریعة، ج ۲۲، ص ۳۵۹.
۱۵. تذکره شوشتر، ص ۱۲۸.
۱۶. الذریعة، ج ۲، ص ۲۲۲ و ج ۱۳، ص ۳۵۹.
۱۷. الذریعة، ج ۱۸، ص ۳۶۳.
۱۸. الذریعة، ج ۹، ص ۹۶۰.
۱۹. زهر الربیع، چاپ نجف، ص ۳۲۳.
۲۰. الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۰۴.
۲۱. الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۷۸ و ۲۸۳.
۲۲. کشف الحجب والاستار، ص ۳۹۴.
۲۳. الذریعة، ج ۶، ص ۲۱۲ و ج ۱۴، ص ۷۴ و ج ۱۶، ص ۶۲.
۲۴. کشف الحجب والاستار، ص ۲۲۳.
۲۵. الذریعة، ج ۱۰، ص ۷۴.
۲۶. کشف الحجب والاستار، ص ۳۲۸.
۲۷. الذریعة، ج ۱۶، ص ۱۸.
۲۸. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۸.
۲۹. رک: الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۷ و ج ۱۶، ص ۲۵۲؛ نیز نک: دانشمندان آذربایجان، ص ۳۰۵.
۳۰. الذریعة، ج ۶، ص ۲۲۸. این اشتباه در مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۸۸ نیز آمده است.
۳۱. الغدير، ج ۲، ص ۳۶۲.
۳۲. الذریعة، ج ۱۴، ص ۱۲.
۳۳. الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۶۲.
۳۴. روضات الجنات، ص ۷۲۸.
۳۵. الذریعة، ج ۱۶، ص ۱۸۷.
۳۶. الذریعة، ج ۱۱، ص ۲۶۳.
۳۷. الذریعة، ج ۱۶، ص ۱۴۲.
۳۸. الذریعة، ج ۴، ص ۳۹۷ به نقل از مشجره خاتون آبادی‌ها.
۳۹. فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان، ص ۷۴.
۴۰. حاشیه امل الآمل (نسخه خطی).
۴۱. الانوار النعمانية، ص ۴۷۱؛ زهر الربیع، ج ۲، ص ۲۰۹.
۴۳. الذریعة، ج ۱۶، ص ۲۹۴ و ج ۲۵، ص ۲۱۴.
۴۴. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۰۱.
۴۵. تحفة العالم، ص ۹۷.
۴۶. الذریعة، ج ۶، ص ۲۵.
۴۷. سلافة العصر، ص ۵۱۷.
۴۸. لؤلؤة البحرين، ص ۱۰۸.
۴۹. الذریعة، ج ۱۶، صص ۳۵۳-۳۵۴.
۵۰. مگر اینکه در چاپ اول بوده که به نظر ما نرسیده است.

